

Sik Dorka – Szécsi Judit

A fókuszcsoport mint módszer szerepe a szociális munkában

Tanulmányunkban egy, a szociális munka gyakorlatában jól alkalmazható módszert ismertetünk egy konkrét kutatás példáján keresztül. A szociális munkában különös jelentőségű az érintettek véleményének és látásmódjának a megismerése. A segítő folyamatban dolgozó gyakorló szociális munkásoknak nem szükséges részletezni, hogy a felmérés szakasza mennyire fontos a hatékony beavatkozás és a stratégiai tervezés szempontjából. Az is evidencia, hogy sok esetben a csoportos munka hatékonyabb, célravezetőbb és gyorsabb, mint az egyéni szintű segítő beavatkozás. A gyakorlatban dolgozó szociális munkások mind a kliensek szükségleteinek felmérésében, mind a csoporttechnikák alkalmazásában járatos szakemberek. Rendelkeznek a megfelelő ismerettel és készséggel ahhoz, hogy ezt a tudásukat a kliensek szükségleteinek felmérése érdekében kutatási módszerként is alkalmazzák. Jelenleg a szakmában leggyakrabban használt módszer a szükségletek megismerésére a kérdőíves felmérés vagy az interjúzás. Cikkünkben arra teszünk kísérletet, hogy alternatívát kínáljunk a szakmában dolgozó szociális munkásoknak. Amellett érvelünk, hogy a csoportmunka gyakorlati alkalmazása és az ezzel kapcsolatos tudás a szükségletek felismerésének egyik módszereként is használható. Tanulmányunk célja, hogy a szociális munkásoknak segítséget nyújtsunk a szociológiában, piac- és közvéleménykutatásokban régóta használt *fókuszcsoport*-módszer megismeréséhez és gyakorlati alkalmazásához.¹

I. A kvalitatív kutatás és a fókuszcsoport

A fókuszcsoport módszerének bemutatása előtt röviden a kvalitatív kutatások általános jellemzőit foglaljuk össze. A kvalitatív kutatások esetében nem a számszerű információk gyűjtése a cél, s a megkérdezettek száma alacsonyabb, mint a kvantitatív módszerek esetében. Az adatok feldolgozása és a kapott információk struktúrája előre nem

vagy csak részben meghatározott. A kutatás során rugalmasan alakíthatók a kutatás keretei, ezért az így kapott információk jellemzően mélyebbek és részletesebbek. A kvalitatív kutatások azonban nem reprezentatívak, tehát általánosíthatóságuk és megbízhatóságuk alacsony, ugyanakkor magas érvényesség jellemző erre a módszerre. A kvalitatív kutatások legalapvetőbb forrása az interjú. Kovács az interjúnak három fő típusát különbözteti meg: a mélyinterjút, a fókuszcsoport-interjút és a narratív interjút (Kovács, 2008).

A szociális segítő területen dolgozó szakembereknek az egyének szintjén számos módszer áll rendelkezésükre a munka során, hogy minél alaposabb, és a részletekre is kiterjedő, az összefüggéseket megértő felmérést végezzenek. A különböző módszerek (SWOT-analízis, genogram, ecomap stb. alkalmazása) és interjú technikák ezt a célt szolgálják. A szociális munkások azonban a hatékonyabb beavatkozás érdekében gyakran dolgoznak csoportokkal, közösségekkel. Ilyenkor a fenti felmérési és interjú módszereket a szükségletek felmérésére csak egyénenként tudják alkalmazni, mely munka- és időigényes. A közösségi szociális munka magyarországi kialakulásától kezdve erőteljesen épít az igényfelmérés során a szomszédsági, a közösségek egészét egyszerre megszólaltató felmérési módszerekre. Gyakori jelenség azonban, hogy különböző jellegű igények felméréséhez egyéni kérdőívet alkalmaznak. A fókuszcsoportos felmérés esetén a leendő csoporttagok igényeit úgy lehet felmérni, hogy a vizsgáldás szakasza már segíti a csoportfolyamatok beindulását és kialakulását. Másrészt a csoporttagoknak lehetőségük van reflektálni egymás véleményére, és ennek eredményeként közös igények megfogalmazására, valamint a leendő csoporttagok számára a legrelevánsabb megoldások kiválasztására.

A fókuszcsoport tehát egy „olyan kutatási módszert jelent, melynek során az adatok úgy keletkeznek, hogy a kutatás alanyai csoportosan kommunikálnak egy adott témáról.” (Vicsek,

2006:17.) A fókuszcsoporthoz interjú mint módszer a piackutatásokból nőtte ki magát, és az utóbbi 20 évben vált elismert és egyre szélesebb körben alkalmazott kutatási módszeré. Kovács (2008) szerint leginkább akkor érdemes alkalmazni, ha:

- 1) a csoporton belüli interakció feltárása a célunk,
- 2) a közvélemény reprezentációjára vagyunk kíváncsiak,
- 3) fogyasztói szokásokat elemzünk.

Vicsek (2006) szerint programértékelésben, szervezet- és kommunikációkutatásban, valamint a szociális munka bármely területén jól alkalmazható kutatási módszer. Célja a résztvevők egymással folytatott interakcióinak és metakommunikációjának az elemzése, a tudatos és nem tudatos attitűdök, illetve vélemények megismerése (Kovács 2008). Általában feltáró jellegű kutatási kérdések vizsgálatára alkalmas, és segítséget nyújthat a hipotézisalkotásban, új szempontok, dimenziók beépítésében. Gyakorló szociális szakemberekként véleményünk szerint a szakma bármely területén az érintettek szükségleteinek felmérésére, javaslataik, véleményük megismerésére, programok megtervezésére, hiányosságok feltárására is alkalmazható módszer. (Például klienseinknek szolgáltatásainkkal való elégedettségére a tervezett szolgáltatásfejlesztésekkel kapcsolatos véleményük, valamint a helyi közösség legfontosabb problémáinak és szükségleteinek megismerésére stb.) A nemzetközi szakirodalomban egyre gyakrabban lehet találkozni olyan fókuszcsoporthoz jellegű kutatással, mint például a neighbourhood (szomszédsági) fórum, ahol egy kisebb közösséget hívnak össze megbeszélni az őket érintő ügyeket, problémákat, illetve a stakeholders (érdekeltségi) fórum, ahol egy probléma különböző szereplőit hívják össze.

A módszer előnyei: informatív, gyors, költségkímélő. A kutatási kérdéson túl a csoportfolyamatok és interakciók hatására új nézőpontok kerülhetnek a fókuszba. Jól modellezi a hétköznapi beszélgetések, viták, véleményformálódás alakulását. Hátránya, hogy nem általánosítható, a toborzás során nem valósul meg a valószínűségi mintavétel² elve, valamint nem minden téma kutatására alkalmas. A fókuszban egy, maximum két téma állhat. A fókuszcsoporthoz interjút akkor érdemes tehát alkalmazni, ha célunk egy jól körülhatárolható kérdés, probléma feltérképezése, azaz jól megragadható fókusz van kutatásunknak.

Fontos, hogy nem egy-egy ember, hanem egy csoport vagy közösség véleményének megismerése a célunk, akiket az általunk fókuszba helyezett probléma érint. A megkérdezettek problémafelfogása és megoldási javaslatai állnak a kutatás középpontjában. A fókuszcsoporthoz általában nem ad lehetőséget egyéni életutak mélyebb megismerésére, erre szerencsésebb más technikát, például a narratív interjút alkalmazni. Itt inkább a hasonló cipőben járók közös sorsa, közös élethelyzete, nehézségei, gyengeségei és erősségei rajzolódnak ki a kutató előtt (Váradai 2008).

A fókuszcsoporthoz kutatás előkészítése és menete

Egy kutatás során egy témában 3-5 fókuszcsoporthoz érdemes elkészíteni (Morgan, 1997). Ha egy újabb csoport során releváns információk nem jönnek felszínre, sok az ismétlődés, akkor lehet úgy dönteni, hogy nincs szükség több csoportra, mert feltérképeztük a témában rejlő kérdéseket.

A célcsoportból különböző szempontok alapján lehet kiválasztani a beszélgetés résztvevőit. A fókuszcsoporthoz létszáma általában 6-10 fő. Egyrészt a kutatásban résztvevők jellemzői vagy a téma jellege alapján lehet úgy dönteni, hogy több kisebb, vagy kevesebb nagyobb csoporttal dolgozik a kutató. (Például pszichiátriai betegek, gyerekek megkérdezésekor, vagy szexualitás, illegális tevékenységek kutatása esetén szerencsésebb kisebb csoportlétszámot alkalmazni). A résztvevőknek a kutatás céljai szempontjából hasonlónak, érintettnek kell lenniük. Emellett figyelembe kell venni a résztvevők különböző személyes jellemzőit: kor, nem, iskolai végzettség, a vizsgált témára vonatkozó tudásmennyiség, társadalmi státusz, etnikai hovatartozás, és ha releváns, bármely egyéb társadalmi, demográfiai tényezőt is (például vallás). A szociodemográfiai tényezők alapján heterogén vagy homogén fókuszcsoporthoz kialakítása lehetséges. A kutatás vezetőinek a kutatás témájának megfelelően kell mérlegelnie a felsorolt szempontok alapján, milyen csoportot hoznak létre. A téma érzékenysége szintén befolyásolja annak eldöntését, hogy a csoporttagok egymás számára idegenek vagy ismerősök legyenek. A beszélgetés általában másfél-két órát vesz igénybe. A helyszínt is körültekintően kell kiválasztani. Semleges térre van szükség, ahol senki sincs „otthon”. Ugyanakkor a

barátságos, meghitt környezet elősegíti a beszélgetés elmélyülését. A résztvevők egy viszonylag üres teremben foglalnak helyet, lehetőség szerint körben, hogy mindenki jól lássa egymást, és ezzel is érzékeltesük, hogy mindenki egyenrangú a beszélgetés során. Zavaró, hogyha a beszélgetés résztvevőinek figyelmét bármilyen körülmény eltereli. Fontos a nyitott, megengedő légkör, hogy úgy érezzék a résztvevők, bármikor megszólalhatnak. Előfordulhat, hogy egy közös tevékenységben is részt vesznek: pl. megnéznék egy filmet, „kollázst” készítenek, képeslapot értékelnek.

A fókuszcsoport levezetéséhez szükséges a kutatás előkészítése során előre elkészített, ún. vezérfonal. Ebben azokat a témákat, főbb problémacsoportokat kell kérdésekre lebontva összegyűjteni, amelyeket a beszélgetés alatt az érintetteknek szükséges megvitatniuk. A csoportvezetőnek kell úgy alakítani a folyamatot, hogy minden fontos kérdés a beszélgetés folyamán meg tudjon jelenni.

Vezérfonalra azért van szükség, hogy segítse a csoportvezetőt, moderátort abban, hogy a kutatás céljai szerint tartsák mederben a beszélgetést. Ugyanakkor segíti az előkészítés során mindazon kérdések összegyűjtését, amely lényeges a kutatás témája szempontjából. A vezérfonaltól természetesen el lehet térni, amennyiben olyan kérdések kerülnek elő a beszélgetés során, amelyek relevánsak, de nem szerepelnek a listán.

A fókuszcsoportok módszertani leírásában a beszélgetés levezetésére is találhatóak ajánlások, ebben a szakaszban különösen jól alkalmazható a tölcsertechnika (Vicsek 2006). A beszélgetés elején időt és teret kell adni a csoportnak a feloldódásra. Ezért az általánosabb és absztraktabb kérdésektől jutunk el a konkrét, szűkebb fókuszban álló területekre. Ez a technika két szempontból hasznos: egyrészt időt ad a csoporttagoknak, másrészt lehetőséget, hogy a résztvevők strukturálják a fókuszban lévő témát. Ugyanakkor a beszélgetés második részében a moderátornak lehetősége van az általa fontosnak tartott szempontok beemelésére. A jó kérdések egyszerűek, rövidek, egy dimenzióra vonatkoznak (Krueger 1998) és semlegesek. A fókuszcsoport kezdetekor a beszélgetés vezetője elmondja a kutatás célját, a csoport szabályait, kereteit, és bemutatkozik. A bemutatkozás során fontos, hogy a résztvevők beszéljenek magukról, elmondják azokat a legfontosabb ún. kemény adatokat, amelyek a kutatás szempontjából fontosak

(foglalkozás, életkor, iskolai végzettség stb.). A moderátor bemutatkozásával mintát nyújt ehhez a folyamathoz. A fókuszcsoportos kutatás módszerénél a bemutatkozás mellett a másik kiemelkedő jelentőségű feladat a lezárás.

A moderátor szerepe és feladata

Fontos, hogy a beszélgetés vezetője jól képzett moderátor legyen. Az ő funkciója kettős: gondoskodik arról, hogy a beszélgetés egyrészt spontán és természetes legyen, másrészt keretek között maradjon, a résztvevők ne térjenek el a fókuszban lévő témától. A moderátor feladata az oldott légkör megteremtése, a beszélgetés szabályainak rögzítése (tegeződés-magázódás, nem vágunk egymás szavába, mindenki véleménye számít stb.). A csoportbeszélgetés egész ideje alatt ő ügyel a csoporttagok aktivitásának egyensúlyára, azaz arra, hogy mindenki szót kaphasson.

Amennyiben lehetőség van rá, a beszélgetésben érdemes kettős vezetést alkalmazni. A vezető páros egyik tagja moderálja, verbálisan vezeti a beszélgetést, a másik pedig a non-verbális megnyilvánulásokra és a csoportdinamikára figyel. Összeszokott vezetőpáros esetén a szerepek közötti átjárhatóság is megvalósítható, de minden esetben fontos az előzetes megegyezés a feladatokról (Barcy 1997).

Lezárás – a homokóra-technika

A fókuszcsoportos beszélgetés kiemelkedő fontosságú része a lezárás. A beszélgetés kezdeteként szükség van a lazító kérdésektől eljutni a fókuszra, azonban ugyanilyen jelentőségű visszatérni a mélyebb témáktól a megnyugtató általánosságokig. A csoportvezetőnek a lehetőségek szerint ügyelnie kell arra, hogy a beszélgetés végére minden résztvevő kapjon elegendő időt arra, hogy kifejtse véleményét. Emellett viszont – ahogyan a szociális csoportmunka elméletében is megfogalmazódik – a lezárásnak egy másik fontos eleme is van: a távolítás (Barcy 2012). Érdemes a fókuszcsoportos beszélgetések lezárásakor ezt a funkciót is szem előtt tartani és alkalmazni. A csoportdinamika és az egyén szempontjából minél szenzitívebb témát érintünk, minél több indulat szabadul fel a beszélgetés során, annál inkább segítünk lezáráskor a csoport résztvevőit abban, hogy el tudjanak távolodni a felszínre hozott érzelmektől,

a tagok mint individuumok megnyugodva távozhassanak a beszélgetésből. A csoport vezetőjének tudatosan kell használnia a kérdésfeltevés eszközeit, és a vezérfonal készítésekor beépíteni mind időben, mind tartalmában ezeket a levezető kérdéseket. Véleményünk szerint tehát a tölcsertechnikát alkalmazó beszélgetésvezetést célszerű kiegészíteni egy hangsúlyos és tudatos lezáró résszel. A beszélgetésvezetés így inkább homokóra jellegű dinamikát mutat.

Etikai kérdések

A kutató kötelessége garantálni, hogy a beszélgetéseket és az eredményeket anonim módon kezeli, és erről biztosítja a résztvevőket. A beszélgetés során a moderátor feladata a beszélgetések résztvevőit megvédeni attól, hogy ne sérüljenek véleményük megítélése miatt, és az esetlegesen felszínre törő véleménykülönbségeket, indulatokat kezelni.

Etikai szempontból a lezárás módjának is komoly szerepe van. A társadalomtudományi kutatások során gyakran felmerülő etikai dilemma a beavatkozás problémája, azaz, hogy mit kezdjen a kutató azokkal a hívásokkal, amikor a csoport tagjai valamilyen sürgető, megoldásra váró problémát hoznak fel, sőt segítséget kérnek, változást várnak a kutatásban való részvételtől. A beavatkozás etikai dilemmája időről időre előkerül a kutatások elméleti-módszertani diskurzusaiban. A kérdés, a feszítő érzelmi megterhelés foglalkoztatja a terepre rendszeresen kijáró kutatókat, de mindenki egyéni módon reagál ezekre a helyzetekre. Tudomásunk szerint nincs a témával kapcsolatos egységes szakmai állásfoglalás, háttéranyag vagy szakirodalmi cikk. Természetesen a kutatónak nem feladata és etikailag nem is megengedhető, hogy beavatkozzon, megoldásokat javasoljon vagy tevőlegesen segítséget nyújtson a felmerülő problémákra.

Ez az etikai dilemma, feszültség erőteljesebben jelenhet meg, ha a kutatók gyakorló szakemberek, sokszor a résztvevők a klienseink vagy leendő klienseink. Tudatosan kell a szociális munkásoknak határaik tartására és a műfaji korlátokból fakadó szerepekkel való azonosulásra figyelniük. A felmérés szakasza, és így a kutatás pontosan a beavatkozás érdekében készül (pl. szolgáltatásfejlesztés, problémaprioritások felállítása, stb.). A fókuszcsoport elején fontos tisztázni a beszélgetés résztvevőivel a kutatás műfajának

természetét, miszerint a felmérés azonnali megoldásokat nem tud számukra nyújtani, a lezárás során pedig az érzelmeket kezelni és visszautalni a kutatás lehetőségeire. Amennyiben a résztvevőknek további segítségre lenne szüksége, az interjúkészítők feladata a lokálisan elérhető, megfelelő segítő intézménybe irányítás.

Az elemzés

Az elemzést megkönnyíti a beszélgetés rögzítése. Amennyiben engedélyt kapunk rá, szerencsés, ha ez kép- vagy hanganyag (esetleg mindkettő) formájában történik. A beszélgetés során érdemes jegyzeteket is készíteni. A fókuszcsoportos interjú befejezése után a csoportvezető(k) rövid feljegyzést készít(enek) a benyomásai(k)ról. Ez adja az elemzés egyik dimenzióját, a kutató szubjektív megítélése itt tud megjelenni. Éppen ezért a szöveg elemzésénél szerencsés, ha részt vesz a moderátor is, vagy feljegyzéseiben jelzi benyomásait, megfigyeléseit az elemzők részére.

A beszélgetések elemzése történhet vertikálisan, amikor az egyes csoportokban elhangzottakat külön-külön elemezzük, illetve horizontálisan, amikor a vezérfonalunk fő blokkjai mentén, együttesen vizsgáljuk a csoportokban elhangzottakat.

Az elemzésnek három dimenziója van. A beszélgetés vezetőjének benyomásai, szubjektív megítélése a beszélgetés során elhangzottakkal kapcsolatban. A megfigyelési dimenzióban a csoportfejlődést elemezzük, melynek része a csoporttagok egymással történő interakciója, a légkör, hangulat és ezek változásai. A csoporttagok motiváltsági szintjének és figyelmének alakulása is a vizsgálat része. Ezek mellett azt is megfigyeljük, hogy a verbálisan elhangzottakhoz milyen non-verbális reakciókat párosítanak a beszélgetés résztvevői.

A tartalmi elemzés során a konkrét szöveget több módszerrel elemezhetjük.

Vizsgáljuk a beszélgetés során előkerülő tipikus történeteket, véleményeket, szóhasználatokat, jellemző kifejezéseket. Különösen érdekes a szövegben fellelhető azonosságok és különbségek kiemelése és megértése. Ezeket a megállapításokat érdemes egy-egy tipikus, konkrét idézettel illusztrálni. Ezen túl a diskurzuselemzés, tartalomelem-

zés, narratív elemzés technikáinak bemutatása a kvalitatív kutatás módszertani irodalmaiban részletesen fellelhető (Vicsek, 2006; Babbie, 2008; Kovács, 2008; Oblath).

A fókuszcsoporthoz tartozó kutatás és a szociális csoportmunka viszonya

A fentiekből egyértelműen jól látszik, hogy a fókuszcsoporthoz tartozó kutatás levezetésekor a csoportmunka-végzés során is alkalmazott készségek jól használhatók.

A fókuszcsoporthoz tartozó kutatás előkészítése során a szociális csoportmunka módszertanának szempontjai szerint kell eljárni. A csoport összetételének átgondolása, a tagok kiválasztása, az ideális helyszín biztosítása minden kutatási alkalom esetében lényeges és elengedhetetlen a sikeres csoportműködéshez. A fókuszcsoporthoz rugalmas kutatási módszer, ezért kiemelkedően fontos, hogy a kutató végiggondolja, hogy kutatási céljainak mely csoport kialakítása a legcélravezetőbb, ahogyan a szociális csoportmunka megtervezése során is hasonlóan gondoljuk át a homogenitás-heterogenitás kérdését a megfelelő csoportdinamika és hatékony csoportműködés érdekében. A szociális csoportmunka esetében a cél meghatározása, kiválasztása tudatos, akárcsak a kutatási kérdés megfogalmazása. A körültekintő előkészítés mindkét esetben kulcsa a sikeres munkának. A csoportvezetői feladatok is hasonlóak, mindkét esetben ugyanolyan fontos szerep jut a vezető(k)nek, mint ahogyan a dinamika szerepe és kezelése is kiemelkedő feladat.

Természetesen van néhány különbség is, amit a szociális munkásoknak figyelembe kell venni a módszer alkalmazása során. A fókuszcsoporthoz tartozó kutatásnál elválnak, illetve el kell válnia az adatgyűjtés és beavatkozás idejének és módjának. A csoportmunkában ez egyidőben is történhet, az előző esetben fontos a keretek tartása és letisztázása a megkapott adatok felhasználhatósága érdekében. Az időbeliség tekintetében figyelembe kell venni, hogy a fókuszcsoporthoz kizárólag egy alkalmat jelent, a csoportműködést és folyamatot mindig több alkalomra tervezzük. A vezető fontossága hasonló ugyan, de a kutató moderátor szerep az elsődleges a fókuszcsoporthoz, míg a csoportmunkánál ezek a szerepek kiegészülnek a facilitátor, tanácsadó, konzulens szerepekkel.

II. A fókuszcsoporthoz tartozó kutatás bemutatása egy kutatás alapján

A fókuszcsoporthoz tartozó módszer általános bemutatása után most ismertetjük saját kutatásunk folyamatát az első fejezetben bemutatott módszertani szempontok és a megvalósítás lépései szerint. A bemutatás során az általános részben alkalmazott struktúrát követjük.

A kutatás előkészítése – módszerválasztás

Kutatásunk célja az ukrán-szlovák-magyar határ régiójában élő magyarországi és határon túli fiatalok határról alkotott véleményének a feltérképezése volt.³ Különösen az érdekelt minket, hogy a fiatalok életére, jövőképeire, migrációs terveire hogyan hat a határ jelenléte, mennyiben formálja ilyen irányú elképzeléseiket. Ahogy azt a módszer általános leírásánál említettük, a fókuszcsoporthoz különösen alkalmas vélemények és a közvélemény egyfajta reprezentációjának a vizsgálatára. Célunk nem az egyéni életutak megértése, hanem a határvidéken élő fiataloknak mint közösségnek a határról alkotott képe megismerése volt. Ehhez a célkitűzéshez a fókuszcsoporthoz tartozó kutatási módszert tartottuk leginkább alkalmasnak. Ebben a cikkben nem ismertetjük kutatásunk eredményeit, hanem inkább a fókuszcsoporthoz tartozó módszerének gyakorlati alkalmazását mutatjuk be.⁴

Kvalitatív kutatásunk két részből állt: Királyhelmeceken, Beregszászon és Sátoraljaújhelyen négy középiskolában az iskolai vezetőkkel folytatott félig strukturált interjúkból és az iskolákban tanuló fiatalokkal készített fókuszcsoporthoz tartozó terepmunka során kilenc fókuszcsoporthoz készült: három Sátoraljaújhelyen, Királyhelmeceken kettő, Beregszászon pedig négy csoport. A kilenc csoport két időpontban került felvételre: az első körben hat, a második körben, négy hónappal később újabb három. Az első alkalommal elkészített fókuszcsoporthoz tartozó városok elit gimnáziumaiban készültek. Emiatt a második ütemben tudatosan kerestünk szakközép-, illetve szakiskolákat, hogy a megkérdezett fiatalok ne csak a magasabb társadalmi rétegbe tartozó családok gyerekei közül kerüljenek a kutatásba. A három település közül ez Beregszászon valósult meg, Királyhelmeceken nem sikerült más iskolákkal felvenni a kapcsolatot. Sátoraljaújhelyen pedig csak egy iskolába járnak határon túli diákok.

Csoportok előkészítése

A fiatalokkal készített fókuszcsoportokkal kapcsolatos sajátosság, hogy a fiatalok a bonyolult összefüggéseket nem tudják részletesen elmagyarázni, a környezeti adottságokat természetesnek veszik. A felkészületlen csoportvezető egyrészt időt veszít, és a fiatalok türelmét teszi próbára, másrészt a fiatalok körében inkompetens személy érzetét kelti. A fiatalokkal végzett kutatás során így különösen fontos a precíz, körültekintő előkészítés és a pontos kérdésfeltevés, valamint az előzetes tájékoztató. Az iskolavezetőkkel készült előzetes interjúk során a térség, az adott város, az iskola, valamint a határ, kutatásunk szempontjából releváns, a gyerekeket érintő környezet, oktatási rendszer és az iskola határhoz való viszonyát térképeztük fel. Az interjúknak két jelentősége volt. Egyrészt a vezetőkkel való kapcsolatfelvétel a kutatás elfogadásának, iskolai támogatásának ágyazott meg. A személyes kapcsolat kialakítása és a beszélgetés után a csoportok időpontjában már ismerősként fogadtak minket. Az iskolák vezetőivel készített interjúk másik fontos hozadéka azok a pluszinformációk voltak, amelyek birtokában jobban fel tudtunk készülni a csoportvezetésre. A fókuszcsoport során elhangzottak, esetleg a fiatalok részéről nem végigvitt gondolatok, pontatlan megfogalmazások jobban érthetővé váltak, már ott, a csoportvezetés során, majd később az elemzéskor is.

A fókuszcsoportok kialakításához az iskoláktól kértünk segítséget. Az előzetes egyeztetések során azt kértük, hogy lehetőség szerint kor, társadalmi státusz, iskolai eredmények, nem és végül származás szerint a lehető legheterogénebb csoportokat állítsanak össze számunkra. A kutatás szempontjából nagy nehézség volt, hogy távolból kellett a csoportokat megszervezni. Magyarországon csak határon túli fiatalokkal beszélgettünk, így nemzetiség szerint homogén, egyéb szempontokból vegyes csoportot kaptunk. A második körben vegyesen magyarországi magyar, illetve határon túli magyar diákokkal beszélgettünk. Kárpátalján és a Felvidéken ez a dimenzió nem volt releváns, hiszen csak határon túli ukrán, illetve szlovák állampolgárságú diákok járnak az iskolákba, de elsősorban magyar ajkúak. Az életkor szerint 2 heterogén és 4 homogén csoporttal dolgoztunk. A többi szempont alapján (nem, iskolai eredmény, társadalmi státusz) a cso-

portok vegyes összetételt mutattak. Nyilvánvaló, ha határon túli és magyarországi diákok vegyesen ültek volna a magyarországi csoportban, illetve a határon túli iskolákban többségi ajkú diákok is részt vesznek, több szempontból is differenciáltabb válaszokat, árnyaltabb képet kaptunk volna kérdéseinkre.

Mivel 5 fókuszcsoport elkészítésére volt lehetőségünk, célunk minél heterogénebb csoportok összeállítása volt, hogy minél szélesebb körből kapjunk információt. Ugyanakkor a fókuszcsoportok lebonyolítása során kiderült, hogy az életkorilag vegyes csoportok esetében a fiatalabb diákok nehezebben nyíltak meg végzős társaik előtt. Ezt figyelembe véve gyerekeknél célszerűbb életkor szerint homogén csoportokat kialakítani. Mivel az iskolák segítségét kértük, nem merült fel az a lehetőség, hogy egymást nem ismerő gyerekeket ültessünk egy csoportba, a résztvevők ismerték egymást. Összességében az iskolai közreműködés előnye, hogy a távolság ellenére előre sikerült megszervezni a csoportokat. Hátránya, hogy a résztvevők kiválasztása során a kutatás céljai szerint releváns szempontok nem mindig teljesültek.

A vezérfonal

A vezérfonal kialakításánál olyan kérdésblokkokat terveztünk, amelyek elég tágak ahhoz, hogy a csoportoknak lehetősége legyen alakítani a beszélgetés irányát, ugyanakkor lefedjék az összes olyan dimenziót, melyet a kutatás szempontjából relevánsnak gondoltunk. Az előkészítő szakaszban fontos, hogy a téma minden ága-boga feltérképezésre kerüljön, így a vezérfonálnak ezt a gondolkodási folyamatot tükröznie kell. Az iskolaigazgatókkal készített interjúk is ezt a folyamatot segítették. Nagyon fontos, hogy a kutató ismerje a vizsgálandó terület minél több dimenzióját, ellenkező esetben nehezebben fogja tudni értelmezni a hallottakat. Esetünkben ide tartozik például az iskolarendszerek közötti különbségek ismerete, a településeket érintő problémák, munkanélküliség, elvándorlás.

A vezérfonal kialakítása során a homokóra-technikának megfelelően bemutatkozással, majd az iskoláról és a településről való általános beszélgetéssel indultak a csoportok. Erre

a bemelegítő szakaszra körülbelül 20 percet terveztünk, ami elégnék bizonyult. A következő blokk a határ szerepe volt a gyermekek életében. Ez a téma már túllép az általánosságok szintjén, ugyanakkor még mindig nem tartalmaz érzelmeket, véleményeket felkavaró elemeket. A legszenzitívebb téma a jövőképük, terveik és vágyaik voltak. Ez a blokk tekinthető a homokóra derekának, itt értünk el kutatásunk céljához. A csoport lezárása és a téma újbóli kitágítása érdekében még az egyéb identitáselemek blokk következett, amely főleg a média- és tömegkommunikációs eszköz-használatukat boncolgatta. Ez a téma jónak bizonyult az eltávolodáshoz és visszatéréshez az általánosságok szintjére. A lezárásra az előzetes tervezés során a kelletténél kevesebb időt szántunk. Valójában tapasztalataink alapján körülbelül ugyanannyi idő szükséges, mint a bemelegítésre.

A kutatás két üteme között lehetőségünk nyílt átgondolni, milyen szempontok mentén érdemes változtatni a kutatás menetén. A vezérfonalon nem kellett módosítani az első fókuszcsoportok elemzése után, a változtatás a mintavétel bővítésében (közép- és szakiskolák) és összetételében (heterogénebb csoportok alakítása) vált szükségessé.

A fókuszcsoportok lefolytatása

A fókuszcsoportok levezetése az elfogadott módszertani megfontolások alapján zajlottak (Vicsek, 2006), az általánosan elvárt időtartamtól eltérően átlagosan 55-70 percig tartottak. Az eltérés oka, hogy a fiatalok az életkoruk miatt kevésbé tudnak 1,5-2 órát koncentrálni. A vezérfonal tervezésénél és az ülések levezetésénél a célcsoport sajátosságait figyelembe kell venni az idő dimenzió tekintetében is. Egyik csoportban sem kellett tartalmilag eltérni a vezérfonaltól. A célcsoport azonban megkövetelte a szokásos szakmai gyakorlat átgondolását. A gyerekekkel végzett fókuszcsoportos kutatás esetén különösen fontos a nyugodt környezet kialakítása és az egyértelmű szabályok megfogalmazása. Az iskolák biztosították a helyet a kutatás elvégzéséhez, így a tanulókat ismerős és biztonságos környezet vette körül. A pedagógusok – egy csoport kivételével – nem kívántak jelen lenni a beszélgetések során, ami nagyfokú bizalmat jelentett

felénk, tovább erősítve a gyerekek elfogadását és szabadságát véleményük vállalására. A termeket a frontális oktatás kereteit lebontva, közösen rendeztük be, ezzel is elősegítve a megnyíló légkör megteremtését. A szabályokat közösen fogalmaztuk meg, a titoktartást, egymás véleményének meghallgatását és tiszteletben tartását a diákok elfogadhatónak tartották. A tegeződés felajánlását pozitívan fogadták, de a viszonylag kis korkülönbség ellenére sem tudták alkalmazni. A bemutatkozáskor ismertettük a kutatás célját, és biztosítottuk a résztvevőket arról, hogy „nincs jó és rossz válasz”, és „mindenkinek a véleménye egyformán fontos”. A beszélgetés során szabadon szólhattak hozzá a különböző témákhoz, és ahol a helyzet megkívánta (sokan akartak megszólalni egyszerre, illetve fontos volt mindenkinek a válasza, pl. továbbtanulási tervek), ott „körbe mentünk”.

A lezárás

Az első körben három településen készültek fókuszcsoportok. Előzetes interjúk alapján fontosnak tartottuk, hogy legyen ideje a fiataloknak kilépni a beszélgetés érzelmi, indulati légköréből, ezért a beszélgetés végén semleges kérdésekkel zártuk a csoportot. Akinek maradt kérdése vagy véleménye, amit nem tudott addig megfogalmazni, ekkor ismét lehetősége volt megosztani velünk.

A fókuszcsoportok levezetésénél a határon túli területeken és Magyarországon egyaránt jelentek meg kezelendő érzések, indulatok. A korrupció (főleg Ukrajnában merült fel), a kilátástalanság, az ország keleti felének az országos politikában megjelenő „büntetése” (Szlovákia) pár példa a mély érzelmi megérintődésre és bevonódásra a beszélgetések során. Sátoraljaújhelyen viszont, a határon túli magyar csoportoknál a szlovákokkal és cigányokkal szembeni indulat jelent meg erőteljesen. A résztvevők beszámoltak egyfajta idegenségérzésről, amit mindkét országban (Szlovákia és Magyarország is) jellemzőként éltek meg: „Magyarországon szlovák vagyok, Szlovákiában magyar vagyok.” Az indulatokat beszélgetés közben reagáltuk le a segítő kapcsolatban használt értő figyelem, visszatükrözés alkalmazásával és az elfogadó légkör megteremtésének eszközeivel (Rogers, 2003, Bang, 1980.). Az

idegenézés élménye azonban a beszélgetés végére így is nyomasztó hangulatot eredményezett, mely mind a csoporttagok, mind a csoportvezetők számára feszültséget okozott. Bár a vezérfonalban nem volt betervezve az erre való reakció, de az interjút készítő szociális csoportmunkában gyakorlott szakemberek érezték, hogy „innen most nem lehet így elmenni”. Ebben a feloldásban nagyban segített, hogy a beszélgetés végén a jelképes ajándékok kiosztása során szabad beszélgetés alakult ki a csoporttagok és a beszélgetés vezetői között az ELTE-ről, amely nevében a kutatás zajlott. A megkérdezettek jelentős része korukból fakadóan éppen a továbbtanulási tervein gondolkodott, így ez a téma segítette a csoportot kilépni a korábbi nyomott hangulatból. A spontán szabad beszélgetés, mely laza szállakkal kapcsolódott az eredeti témához, hozott egyfajta oldottságot. Ennek a levezető epizódnak számunkra utólag lett jelentősége, és vált egyértelművé, hogy egy ilyen elem beépítése a kutatások folytatásában elengedhetetlenül szükséges. A második körben már tudatosan alkalmaztuk ezt a technikát a csoporttagok segítésére a beszélgetés lezárása során. Itt a gyakorlatban is látszik, hogy cikkünk elméleti részében említett tölcser technikát miért fontos továbbgondolva egyfajta homokóra jellegű beszélgetéssé továbbfejleszteni. A lezárás, a csoporttagok számára megnyugtató befejezés a kutató feladata és felelőssége.

A csoportvezetés

A metakommunikáció megfigyelése és a csoportdinamikai változásokra történő reagálás érdekében a csoportok kettős vezetéssel történtek. Az egyik kutató kérdezett, ügyelt a tartalmi dimenzióra, a másik figyelni tudott a metakommunikációra, a felszólalók sorrendjére, hogy mindenki szót kapjon. A szerepeket felváltva töltöttük be, de előre tisztáztuk.

A gondos előkészületek ellenére a sátoraljaúj helyi gimnáziumban a beszélgetés közepére oldódott a hangulat, bár volt, aki egyáltalán nem szólalt meg a csoportból. A különböző évfolyamokból jövő diákok egymás előtt nehezen nyíltak meg, a fiatalabbak az idősebbek előtt egyáltalán nem. Ezt a vezetőknél nem sikerült oldaniuk. A többi helyszínen a diákok a kezdettől nyitottak

voltak, és nem volt szótlan tagja a csoportnak. (Ennek az lehet az oka, hogy az osztály szerint a homogén csoportok tagjai ismerték egymást, öszzeszekoltak voltak, míg a különböző osztályok, évfolyamok között lehet egyfajta rivalizálás.)

Olykor nehéz volt a kutatói semlegességet megőrizni a metakommunikációban, ha a diákok olyan esetekről számoltak be, ami értékrendünkkel összeegyeztethetetlen, vagy számunkra is meglepő tényeket tártak elénk (pl. ukrán korrupció). A beszélgetés során, elsősorban a továbbgördítés érdekében esetenként a humorérzékünkre is szükség volt, aminek alkalmazása a fiatal korosztály esetében különös jelentőségű.

Az elemzés

Kvalitatív kutatások esetében is fontos mérlegelni, hogy a kapott eredmények érvényessége és megbízhatósága szempontjából módszertanilag sikeresnek mondható-e egy kutatás. Esetünkben mind a kiválasztott iskolák, mind az iskolákon belül a csoportok kialakításának nehézségei óhatatlanul szűkítik a kutatás határait/értelmezési kereteit. Ugyanakkor a kapott eredmények e tények függvényében is relevánsnak és sokatmondónak bizonyultak. Elemzésünk során a vertikális elemzési stratégiát alapul véve először a három városban felállított csoportokat külön-külön vizsgáltuk, ebből készült három, az egy-egy városra vonatkozó szintézis. Az elemzés logikája a vezérfonalban szereplő főbb csomópontokat követte, ennek mentén elemeztük a gyerekek által elmondottakat, illetve a gyerekek non-verbális jelzéseit. Ezután a három országot képviselő három város anyagának eredményeit hasonlítottuk össze a kutatás céljából releváns szempontok alapján: a mindennapi élet, a jövőkép és a határról alkotott vélemény figyelembevételével.

Az első körben felvett három fókuszcsoport elemzése után lehetőséget kaptunk további kutatásra. Az újabb kutatási időpontokra fél évvel később került sor, ekkor már az előző eredmények tapasztalatait beépítve terveztük meg vizsgálódásunkat. A mintába más típusú iskolákat vettünk be, hogy szélesebb társadalmi kontextusban tudjuk vizsgálni a határ szerepét. Az elemzés hasonlóképpen történt, mint az első körben. A két adatfelvétel és annak elemzése esszenciájából

tudtunk az identitásra vonatkozó következtetéseket megállapítani, valamint a boldogulási stratégiákat leíró típusokat alkotni.

Az elemzéshez nélkülözhetetlen volt a fókuszcsoportokról készített videofelvételek elemzése. A tanulókat pár perc elteltével már nem felelték a technikai eszközök használata, nekünk viszont nagy segítségünkre volt a visszahallgatás az elemzés során. Előfordult, hogy mediátor szerepben nem vettünk észre nagy jelentőségű megjegyzéseket, metakommunikációkat, de az elemzésnél a rögzített anyag segítségével pontosan fel tudtuk idézni a történeteket. Kutatásunkban a 9 csoportból egy nem járult hozzá a hanganyag rögzítéséhez. Ilyenkor az egyik kutatónak a szerepe felértékelődik, ő készíti a jegyzeteket az elhangzottakról.

Etikai kérdések

Az etikai szempontok betartásának érdekében – fiatakorúakról lévén szó – az érintett iskolák formanyomtatványunk alapján a gyerekek szüleitől írásos engedélyt kértek a vizsgálatban való részvételre és a hang-, illetve képanyag rögzítésére. A formanyomtatványban a kutatás célja és a fókuszcsoport ideje, lényege szerepelt röviden, valamint az, hogy a gyermekek véleménye beazonosíthatóan nem kerül nyilvánosságra, azaz semmilyen hátrány vagy előny nem éri a gyermekeket, ha részt vesznek ezen a beszélgetésen. Az engedélyeket az iskolák őrzik, ők jogosultak a diákok adatainak kezelésére. (Az oktatási ombudsman ajánlása szerint az iskolák kötelesek is szülői engedély beszerzésére, ha falai között zajló program valamelyikén a tanulók részt vesznek.) A kutatás során a résztvevők megőrizhették anonimitásukat a kutatók felé. Azonban ezzel az adatkezeléssel kapcsolatban etikai aggályok merülhetnek fel. A kutatónál őrzött adatok törlésére lehetőség van, ha később valaki ezt így kívánja. A törvényi és szakmai elvárásoknak megfeleltünk, így a külvilág számára a gyerekek biztosan nem beazonosíthatóak. Ennek ellenére az elemzés során felhasznált idézetek a gyerekeket jól ismerő pedagógusok számára mégiscsak beazonosításra adhatnak lehetőséget. A gyerekek ilyen típusú védelme számunkra kérdéses. A példa is mutatja, hogy a társadalomtudományi diskurzusban indokolt lenne az etikai dilemmákkal kiemelten foglalkozni.

Összegzés

Cikkünk egyik célja az általunk vázolt homokóra-technika bemutatása volt, mely a fókuszcsoportok felvétele során elterjedt tölcser technikából indul ki. Ennek lényege, hogy a beszélgetés során a bemelegítés, a csoport oldása után mélyítjük a témát. A homokóra-technika alkalmazásakor a hangulat lazítása, a téma általános szintre visszaemelés szükséges. A csoportszabályok alkalmazása a kutatás során elengedhetetlen, melynek kiemelt fontosságú eleme a lezárás. A fókuszcsoportos kutatások módszertanában a megfelelő, tudatosan végiggondolt lezárásnak ugyanolyan nagy jelentőséget kell tulajdonítani, mint a témára való ráhangolódásnak. Kutatás-etikai nézőpontból a fókuszcsoport készítőinek ebben nagy felelőssége van.

A szociális munkásoknak munkájuk során gyakran szükségessé válhat helyzet-, igény- és egyéb felméréseket végezni. A különböző típusú felmérések célja elősegíteni a lehető leghatékonyabb és legeredményesebb segítő munkát. A külső kutató bevonása azonban sokszor nem lehetséges alternatíva (anyagi források, idő hiánya). A szakmai gyakorlatban a kliensek igényeinek feltérképezésére elsősorban a kérdőíves felmérés terjedt el mint kutatási módszer.

Célunk egy olyan alternatíva bemutatása volt, amely a kérdőívnel közvetlenebb kapcsolat kialakítását teszi lehetővé a célcsoporttal. Mivel kis elemszámú kérdőíves esetén a reprezentativitás, mint a kérdőívesítés egyik fő erőssége, kevésbé tud érvényesülni, mélyebb, konkrétabb tudásunk lesz a vizsgált kérdéstről, ha fókuszcsoportot készítünk az érintettekkel. Arra biztatjuk tehát a gyakorlatban dolgozó kollégákat, hogy próbálják ki a fókuszcsoport módszerét, használják mindenkor gyakorlatukban. A szociális csoportmunka ismerete, az alkalmazott készségek lehetővé teszik, hogy ezt a kutatási módszert a terepen dolgozó gyakorló szociális munkások maguk is elvégezzék. A módszer átgondolt és tudatos alkalmazásával a szociális munkások professzionálisabb adatgyűjtési módszerre tehetnek szert, mely hatékonyságában és megbízhatóságában magasabb színvonalat képvisel, mint a rosszul vagy kevésbé jól alkalmazott kérdőíves vizsgálat. Utóbbiak alkalmazása a szociális területen elterjedtebb, a szociális munkások azonban

sokszor nincsenek birtokában annak a szociológiai tudásnak, mely a kérdőívek helyes összeállításánál, a megfelelő mintavételi eljárásnál (kis elemszám) és a kérdőívek elemzésénél (spss-tudás) szükséges lenne. Ez gyakran vezethet rossz következtetések levonásához, hibás végeredményekhez. A kvalitatív kutatási módszerek alkalmazásához, mint például az interjúzáshoz szükséges szaktudással viszont rendelkeznek a szociális területen dolgozók. Ehhez hasonlóan a fókuszcsoport módszerével végzett felmérések, kutatások során végzett tevékenységek számos eleme ismerős lesz, ezeket a munkánk során más módon alkalmazzuk, így a szociális munkások otthonosabban fognak mozogni a módszer alkalmazásakor. A csoportos felmérési módszerek, így a fókuszcsoport alkalmazása is lehetővé teszi a kapcsolatépítést és a bizalmi viszony kialakításának megalapozását, mely viszonyra a kutatás lezárása után, más keretek között alapozni lehet a további segítő munkát, akcióprogramokat.

Irodalom

B. Vörös Gizella szerk.: *Közösségi munka. Elmélet és gyakorlat külföldön*. Szöveggyűjtemény Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest, 1993.

Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest, 2008.

Bang, Ruth: *A segítő kapcsolat*. Tankönyvkiadó, 1980.

Barcy Magdolna: *A csoportok hatékonysága és a személyes változás*. Animula, Budapest, 1997.

Barcy Magdolna: *A csoportmódszerek alkalmazása a segítésben és a fejlesztésben*. Akadémiai, Budapest, 2012.

Hegyesi-Kozma-Szilvási-Talyigás szerk.: *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 4. kötet, *Szociális munka csoportokkal*, Bárczy Gusztáv, GYTF, Budapest, 1999.

Jegyzetek

- 1 Az írás során a szociális csoportmunka elméleteire építettünk. A cikk olvasásához szükséges ismerni a szociális csoportmunka jellegzetességeit (Németh, 1998, Hegyesi-Kozma-Szilvási-Talyigás, 1999., Barcy, 2012.).
- 2 A valószínűségi mintavétel során a populáció valamennyi egyedének lehetősége van (nullánál nagyobb az esélye) bekerülni a mintába.
- 3 A vizsgálat az ELTE 'Határ mint komplex rendszer' c. kutatása részeként készült. Az Európai Léptékkel a Tudásért, ELTE - TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003. A felsőoktatás minőségének javítása a kutatás-fejlesztés-innováció-oktatás fejlesztésén keresztül, az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
- 4 A teljes tanulmány megtalálható.

Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák*. In Kovács Éva Közösségtanulmány PTE–BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 2008.

Krueger, Richard A. (1998): *Moderating Focus Groups*. Focus Group Kit 4. London, 1998. Sage

Morgan, David L. (1997): *Focus Group as Qualitative Research*. Qualitative Research Methods Series. Volume 16. London, 1997. Sage

Myfanwy Morgan, Sara Gibbs, Krista Maxwell and Nicky Britten: *Hearing children's voices: methodological issues in conducting focus groups with children aged 7–11* In King's College London, International NGO Training and Research Centre, Oxford, Sage publications, 2002 London

Németh László: *Szociális munka csoportokkal*. In Kozma Judit szerk.: *Kézikönyv szociális munkásoknak*, 3SZ, Budapest, 1998.

Oblath Márton: Fókuszcsoport. In Feischmidt Margit szerk.: *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&cid_tananyag=53

Rogers, Carl R. : *Valakivé válni*. Edge 2000, Budapest, 2003.

Toseland-Rivas: A csoport tervezése és elindítása In *Szociális munka csoportokkal*, 4. kötet. Hegyesi-Kozma-Szilvási-Talyigás szerk. Bárczy Gusztáv GYTF, Budapest, 1997.

Toseland-Rivas: A csoportvezetésről. In *Szociális munka csoportokkal*, 4. kötet. Hegyesi-Kozma-Szilvási-Talyigás szerk. Bárczy Gusztáv GYTF, Budapest, 1997.

Toseland-Rivas: *A csoportdinamika*. 101–126.

Váradai Mónika Mária: Fókuszcsoportos interjú. In Kovács Éva: *Közösségtanulmány*. PTE–BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 2008

Vicsek Lilla: *Fókuszcsoport*. Osiris, 2006, Budapest.

Whittaker: A csoportfejlődés ötszakos modellje. In *Szociális munka csoportokkal*, 4. kötet Hegyesi-Kozma-Szilvási-Talyigás szerk. Bárczy Gusztáv GYTF, Budapest, 1997.